

УДК 94(477) «1945-1960»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-31-38>**Олена Геча**Житомирський державний університет імені Івана Франка,
аспірант (Україна)**Пам'ять про Бабин Яр: загальнолюдський та персональний вимір
(на прикладі родини Рабіновичів)**

Анотація. У статті розглядається характер формування колективної пам'яті / непам'ятання про Голокост у Радянському Союзі протягом 1940-х-1960-х рр. Аналізуються особливості вшанування й увічнення пам'яті про Бабин Яр у післявоєнний період (на рівні громадських ініціатив), та причини й наслідки посилення дискримінації та антисемітизму на побутовому і державному рівні щодо євреїв. Висвітлено діяльність Єврейського Антифашистського Комітету по захисту прав єврейського населення після закінчення Другої світової війни. Закцентовано увагу на діяльності В. Некрасова та Л. Волинського (Рабіновича) з увічнення пам'яті загиблих у Бабиному Яру.

Ключові слова: Голокост, Шоа, Бабин Яр, Л.Волинський, В. Некрасов, колективна пам'ять.

Трагедія київського Бабиного Яру є складовою Голокосту, який залишив свій жахливий слід в історії східноєвропейського (й не лише) єврейства. На думку директора Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» І. Щупака, його зміст видається не досить чітко визначеним. Більш прийнятним поняттям, яке характеризує гітлерівську політику та практику винищення євреїв під час Другої світової війни, на думку вченого, є термін «Шоа» (івр. «השואה» – «катаклізм, раптова катастрофа»). На його переконання, саме ним доцільно послуговуватися й щодо нацистської практики «остаточного вирішення єврейського питання» на теренах України [16, с. 152].

Процес визнання геноциду по відношенню до євреїв на пострадянському просторі був тривалим та непростим. Збереження пам'яті про нього мали свої особливості, що знайшло відображення у мемуарній та сучасній науково-дослідницькій літературі. Свідчення, як частково й художня література, також належать до важливих історичних джерел, які можуть використовуватися істориками для аналізу окреслених подій. У нашому випадку йдеться про післявоєнний період у Радянському Союзі, пов'язаний з посиленням антисемітських настроїв та переходу від визнання до відвертої ворожості по відношенню до держави Ізраїль, й автоматично, до радянських євреїв, які потрапили до категорії так званих «космополітів». Окремі епізоди політики радянської влади цього періоду, пов'язані зі сферою пам'яті, потребують подальшого вивчення.

Сьогодні перед суспільством постає проблема усвідомлення особливостей, політичних умов та контекстів подій минулого. На жаль, в останні роки історія інструменталізується політиками з метою формування «правильної» та «правдивої» колективної пам'яті. Оцінюючи феномен колективної пам'яті, Я. Грицак наголошує: «Колективна пам'ять визначається не так тим, що люди пам'ятають, як тим, які незручні моменти зі своєї історії вони готові чи змушені забути» [7]. Офіційна (як і історична пам'ять, що, згідно П. Нора, є продуктом групи істориків) вступала в конфлікт з пам'яттю етнофорів – тих, хто пережив конкретні трагічні/героїчні події, вижив у них [5, с. 188]. Звернення до проблем колективної пам'яті, на думку Г. Касьянова, порушує питання колективної ідентичності. Вони (питання) так чи інакше спричиняють необхідність визначити об'єкти і суб'єкти формування такої ідентичності [9, с. 26].

Тема Голокосту, зауважує Г. Грінченко, посідає надзвичайно значиме місце серед тих моделей пам'ятей, які останніми десятиліттями сформувалися у державах Західної Європи. Так, на відміну від країн Східної Європи, де після 1989 р. простежувалося прагнення до формування пам'яті з наголосом на національно-культурному наративі, трагізмі долі «своїх» у роки Другої світової війни, котрий поєднувався зі спробами витіснення геноциду євреїв на маргінес «ми» - пам'яті, в державах Центральної та Західної Європи пріоритетною стала так звана культура покаяння. Це нова філософія пам'яттєвої політики, яка включає концепт Голокосту й покути як важливих її складових, й включення до української колективної пам'яті [6, с. 62].

Дослідниця зазначає, що на думку Я. Ассмана, основними складовими колективної пам'яті є культурна та комунікативна пам'яті. Зокрема, під останньою розуміються спогади учасників подій, орієнтовані на нещодавнє минуле, що транслюються в межах кількох поколінь і підсилюються практикою щоденного спілкування. Комунікативна пам'ять, яка реалізується на рівні спілкування індивіда та соціальних груп, не тільки постачає критерії для повсякденного

життя, які регулюють, що саме треба запам'ятати, а про що забути, але й справляє певний вплив на сприйняття сучасних подій. Ця пам'ять відображає власні уявлення членів групи про те, що вони вважають своїм минулим, і на цій основі консолідує групу. Це жива пам'ять, критерії істинності якої безпосередньо впливають з індивідуальної та групової потреби в ідентифікації [6, с. 64].

Після війни Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС) заборонила серйозні дослідження теми Бабиного Яру та Голокосту взагалі. Радянське керівництво вважало за краще наголошувати на тому, що нацисти вбили у цьому яру також десятки тисяч не євреїв, і відмовлялося визнати, що перші розстріли в Бабиному Яру являли безпрецедентний воєнний злочин – намагання вбити всіх єврейських чоловіків, жінок і дітей, які на той час перебували у місті. Лише у поодиноких випадках згадки про єврейське походження жертв у вересні 1941 р. проходили повз цензуру. Перші зрушення спостерігалися в умовах «відлиги», коли тема Бабиного Яру знайшла відображення в літературних та музичних творах: поема Є. Євтушенка «Бабий Яр» (1961 р.), Тринадцята симфонія Д. Шостаковича (1962 р.) та роман А. Кузнецова «Бабий Яр» (1966 р.).

З відкриттям частини радянських архівів, отриманням можливості працювати за кордоном, перед вченими постала доволі значна широкомасштабна діяльність з увічнення жертв Голокосту, яку вели радянські євреї. Мордехай Альтшулер, професор Єврейського університету в Єрусалимі, провідний фахівець з історії євреїв СРСР, у своїй статті [1], яка вийшла друком у 2002 р., торкнувся історії повоєнних спроб радянських євреїв увічнити пам'ять своїх рідних й близьких, убитих нацистами та їх посібниками, – безуспішних, як правило, спроб. Боротьба за право вшанувати пам'ять убитих незмінно наштовхувалася на опір радянської влади й часто закінчувалася репресіями проти ініціаторів установки пам'яток і проведення траурних церемоній. Ця стаття була написана в рамках фундаментального дослідження єврейського релігійного життя у Радянському Союзі після війни, що проводилося за підтримки Національного фонду науки, заснованого Національною академією наук Ізраїлю.

Автори книги «Катастрофа і пам'ять про неї» [8] професор, головний історик музею «Яд Вашем» Ізраель Гутман (учасник повстання у Варшавському гетто, в'язень Майданека, Освенцима і Маутхаузена. Його ім'я висічене на стіні музею Аушвіц-Біркенау) та Наама Галиль розглядають історію Катастрофи в контексті світової та єврейської історії й впливу, який вона зробила на самосвідомість єврейського народу. Катастрофа показана через призму людських страждань, через історії окремих людей – євреїв, головних жертв нацистської расової політики. Представлені унікальні документи і матеріали, що розповідають про загибель євреїв у кожному конкретному місці. Російський переклад книги І. Гутмана доповнений численними матеріалами про радянське єврейство, зокрема про політику радянської влади по відношенню до Катастрофи, й про трагічну долю Єврейського Антифашистського комітету.

Ідея персоналізації історії, її «олюднення» знайшла відображення у дослідженні Карела Беркгофа, старшого наукового співробітника Інституту досліджень Війни, Голокосту та геноциду у Королівській Нідерландській Академії мистецтв і наук. Він подає й аналізує німецькі, єврейські, радянські, російські та українські документи про історію Діни Пронічевої [3].

Листи євреїв в ЄАК та Іллі Еренбургу є унікальним джерелом інформації про те, що відбувалося з євреями СРСР на різних етапах війни. Причому ці листи зачіпають всі верстви населення: солдат і офіцерів РСЧА, евакуйованих, тих, хто пережив окупацію, єврейську інтелігенцію, робітників тощо. Комітет переорієнтувався на допомогу єврейським біженцям, фронтоникам, на боротьбу зі зростаючим антисемітизмом [8, с. 273-276].

Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки Українського інституту національної пам'яті та Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру продовжує роботу над проектом «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії». До роковин трагедії Бабиного Яру (1941–2017 рр.) вийшло друком 2-ге видання наукового збірника «Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього». Це видання є збірником матеріалів міжнародної наукової конференції, що відбулася у жовтні 2011 р. в Києві, ініціаторами та організаторами якої виступили Посольство Франції в Україні, Національний центр наукових досліджень у Парижі, Український центр вивчення історії Голокосту і Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру.

Проаналізовані джерела та література дозволяють зробити висновок про зрушення в дослідженні проблеми Голокосту та, зокрема пам'яті про цю трагедію в її локальному вимірі. Водночас, тема має й певні лакуни, які потребують свого вивчення, оприлюднення та введення до наукового обігу. Зупинимось на аналізі основних етапів вшанування й увічнення пам'яті загиблих у Бабиному Яру. Післявоєнний період мав свої особливості.

Повернувшись після війни у рідні краї (хто з евакуації, хто з фронту), євреї вважали своїм правом та обов'язком увічнити пам'ять близьких – виданням книг пам'яті, проведенням траурних мітингів і встановленням пам'ятників жертвам. Багато хто намагався таким чином висловити свій

біль та відчай, викликані трагедією європейського єврейства взагалі і єврейства Радянського Союзу зокрема [1, с. 172]. Однак для влади і пересічних громадян ця проблема не виглядала нагальною.

Так, київська влада, яка зіштовхнулася зі значними складнощами у відновленні зруйнованого війною господарства, практично не сприяла поверненню євреїв. Ні у місцевого населення, ні у місцевої влади євреї не лише не знаходили розуміння, – вони зустрілися з дискримінацією і антисемітизмом, який за час війни став ще сильнішим, особливо на окупованих територіях. Цей факт пояснюється й впливом нацистської пропаганди й сплеском націоналізму народів СРСР, особливо в Україні та в Балтійських країнах. Вимога євреїв повернути їм квартири та речі, втрачені під час війни, викликала додаткову хвилю антисемітизму не тільки на побутовому, але й на державному рівні [8, с. 273].

Однак на офіційному рівні влада ще від початку війни намагалась продемонструвати свою підтримку євреям з меркантильних зацікавлень. 7 квітня 1942 р. був створений Єврейський антифашистський комітет з представників єврейської інтелігенції і діячів культури СРСР. Зрозуміло, ЄАК контролювався органами НКВС й з'явився з їх ініціативи, для формування позитивного образу СРСР у США та Британії і, як сказали б тепер, фандрейзингу. Завдяки його місії під час війни були зібрані значні кошти за океаном й спрямовані до Радянського Союзу. Оскільки ЄАК був єдиним офіційним єврейським органом в СРСР, до нього під час війни надходили скарги і прохання євреїв. Поступово комітет став перетворюватися з інструменту зовнішньої пропаганди у внутрішній орган єврейського представництва в СРСР [10].

З такою ситуацією радянське керівництво мирилось лише до кінця війни. Комітет виконав свою функцію, й система не потребувала надалі його послуг, а враховуючи його роль як громадської інституції, сприймався як такий, що несе їй (системі) потенційну загрозу. «Соціалістичний» сталінський проект передбачав не лише створення безкласового, але й безнаціонального суспільства. Пріоритетом у національній політиці стає асиміляція, яка в марксистській теорії трактувалась як об'єктивне, а тому прогресивне явище, й позначалась терміном «інтернаціоналізм». Організація громадської панахиди в пам'ять жертв Бабиного Яру в Києві восени 1944 р. сприймалася як прояв єврейського буржуазного націоналізму та виключно як ворожа провокаційна акція. Війна ще не закінчилася, а пам'ять про Голокост уже намагалися стерти [4].

Під час збору свідчень про переслідування й вбивства євреїв, одразу після звільнення окупованих територій, місцеві комісії під час складання заключних звітів слово «євреї» зазвичай змінювали, згідно вказівок влади, на термін «советські громадяне», зникли євреї і з пам'ятників жертвам Катастрофи. Тільки після розпаду Радянського Союзу почався процес відновлення історичної справедливості по відношенню до загиблих євреїв у роки війни.

Одночасно із закінченням Другої світової війни та початком «холодної» кардинально змінюється й ставлення до євреїв. З 1946 р. на місці масових розстрілів відбувалися нечисельні, стихійні мітинги, яким рішуче протистояла місцева влада. Міліція і гебісти в штатському забирали у людей квіти, ламали вінки, рвали стрічки з написами на їдиш. Мітингуючих били, а потім кидали у «воронки». Звинувачення було стандартне: «15 діб за хуліганство». Але чим більше шаленіла влада, тим більше людей йшло до Бабиного Яру [14].

У 1945 р. з нагоди 20-річчя від дня заснування, Всеукраїнський Державний Єврейський театр востаннє раз виступав перед київським глядачем – були організовані гастролі, що тривали більше місяця і стали триумфальними. На святковому ювілейному вечорі серед інших почесних гостей виступив Соломон Міхоелс – народний артист СРСР, художній керівник Московського Єврейського театру, голова Єврейського антифашистського комітету Радянського Союзу. С. Міхоелс вручив художньому керівникові Всеукраїнського Єврейського театру Мойсеєві Гольдблату, своєму учневі і багаторічному дублеру на московській єврейській сцені, кришталеву вазу, доверху наповнену насінням квітів. Подарунок супроводжувався словами про те, що насіння призначене для того, щоб посіяти їх в Бабиному Яру, де пролилася безневинна єврейська кров; і нехай прекрасні квіти нагадують людям про жертви страшного злочину нацистів. А ваза нехай наповнюється до країв щирими сльозами глядачів, але тільки тоді, коли на сцені буде йти спектакль про трагедію Бабиного Яру [11, с. 128]. У цьому театрі до війни працював художником Л. Волинський (Рабинович) – відомий мистецтвознавець, який брав участь у пошуках шедеврів Дрезденської галереї під час Другої світової війни, та письменник. До війни родина Рабиновичів проживала у Житомирі та Києві. Його батьки та частина родичів загинули у Бабиному Яру. На урочистостях він не зміг бути присутнім. Щоб демобілізуватися потрібно було особливе клопотання від Спілки Художників. Виявляється, увійти до лав Червоної армії у 1941 р. було просто (на другий день війни, добровольцем), а ось вийти з лав у 1945 р., незважаючи на чималі заслуги перед державою, – дуже навіть нелегко.

У січні 1948 р. у Мінську за нез'ясованих обставин був убитий голова ЄАК С. Міхоелс. 70 років тому, 20 листопада 1948 р. Комітет формально розпустили, після чого на початку 1949 р.

більшість його членів було заарештовано. Їх звинуватили у нелояльності до радянського ладу, буржуазному націоналізмі, космополітизмі, бажанні створити єврейську республіку в Криму, службі американським інтересам. Почалася низка кампаній переслідування євреїв (з 1948 до 1953 рр.). У цих умовах все, що було якось пов'язано з євреями, все, що могло нагадувати про їх існування, повинно було зникнути.

Елена Ржевська, дружина брата Л. Волинського І. Крамова (Рабіновича) згадувала, що слова «Бабин Яр» відомі всьому світу. Кожного разу у річницю цього дня киянин, письменник-фронтвик В. Некрасов приходив у Бабин Яр з квітами. Звернення до влади, ініціатором якого виступав і В. Некрасов, щодо заборони будівництва на цьому місці стадіону, не було почуте. До Яру почали гнати пульпу, яка прорвала дамбу й рушила на місто, завдаючи на своєму шляху чималі руйнування. Трагедія Бабиного Яру залишалася під загрозою забуття [15, с. 16].

У 1959 р. В. Некрасов спробував знову привернути увагу громадськості до проблеми увічнення пам'яті загиблих у Бабиному Яру. Обурений зневагою київської влади до пам'яті розстріляних у Бабиному Яру в роки війни та відсутністю пам'ятника на цьому місці, через вісімнадцять років після трагедії, В. Некрасов виступив з різкою критикою київської влади, написавши статтю «Чому це не зроблено?», яка була опублікована 10 жовтня 1959 р. у «Літературній газеті».

«Бабин Яр, куди 29 вересня 1941 р. зігнали гітлерівці декілька десятків тисяч ні в чому не повинних мирних жителів, і їх було безжалісно розстріляно, залили водою...» [13]. «Чи можливо це? Кому таке могло прийти в голову – засипати яр глибиною 30 метрів і на місті найбільшої трагедії грати у футбол? Ні, цього допустити не можна! Коли людина помирає, її ховають, а на могилі ставлять пам'ятник. Невже цієї поваги не заслужили 195 тисяч киян, по-звірячому розстріляних у Бабиному Яру, на Сирці, у Дарниці, у Кирилівській лікарні, у Лаврі, на Лук'янівському кладовищі?!» [13].

Ідея встановлення пам'ятника на території Бабиного Яру народилася одразу після завершення війни. Представники єврейської громади Києва щорічно вшановували пам'ять загиблих, що попри закритість Радянського Союзу не могло не привернути до себе увагу представників інших держав. У таких умовах Міністерство культури України змушене було організувати конкурс на створення проекту пам'ятника у Бабиному Яру [4]. На оголошеному закритому конкурсі проекти пам'ятника відомих київських архітекторів Й. Каракіса та А. Мілецького було визнано найкращими, але вони, на жаль, не відповідали світогляду тогочасної влади. Тому проект так і не був реалізований. У сімейному архіві родини Рабіновичів збереглася фотографія 1965 р., на якій можна побачити учасників обговорення проекту пам'ятника Авраама Мілецького поряд з Будинком Архітекторів. На груповому фото поряд стоять А. Мілецький, Л. Волинський, В. Некрасов та інші учасники, що свідчить про активну діяльність Л. Волинського у справі збереження пам'яті про трагедію Бабиного Яру [12].

Про активну громадську діяльність В. Некрасова відомо широкому загалу, а діяльність Л. Волинського була мало відома. Лише після завершення війни й повернення до Києва, Л. Волинський з дружиною дізналися про цю страшну трагедію. Разом з найближчим другом сім'ї В. Некрасовим, вони доклали багато зусиль для відновлення та вшанування пам'яті про жертви Бабиного Яру.

Онука письменника Л. Волинського Олена Костюкович згадує, що Київ у 60-ті рр. сприймався її родиною як зосередження цензурного тиску, «кагебешного» втручання в особисте, інтелектуальне й духовне життя людини. Її дід і його близький друг Віктор Платонович Некрасов, з яким вони щовечора спілкувалися, (й вона мала можливість це спостерігати), – говорили лише про те, коли ж, нарешті, в Москву ... Там, звичайно, та ж радянська влада, але вона не така. Це пояснювали так: коли у Москві «стрижуть нігті» – у Києві «рубать пальці» [12].

На той час власне прізвище, особливо єврейське, могло вплинути на долю людини. Л. Рабінович був змушений взяти псевдонім, щоб приховати своє єврейське походження. В. Некрасов, який був близьким другом Л. Волинського, згадував у своїй статті «Не пощастило з прізвищем» [13], що справжнє прізвище Л. Волинського – Рабінович. Зрозуміло, що подібна обставина вносила деякі корективи у його життя. Знайомі кияни називали Л. Волинського Льолей Рабіновичем. Він став писати у перші повоєнні роки, що й стало підґрунтям для знайомства. Л. Волинський приносив В. Некрасову у газету «Радянське мистецтво» свої статті, присвячені мистецтву – завжди цікаві, живі, написані людиною, яка знає про що пише. Але ця діяльність незабаром завершилася – у сумнозвісні «космополітичні» роки йому приклеїли ярлик «вкрай знахабнілого пігмея». Таку оцінку отримав за те, що «підняв, негідник, руку на великого російського художника В. Серова». Насправді мова йшла лише про те, що назвав деякі з портретів художника «салонними». На цьому його діяльність літературного критика благополучно закінчилася («благополучно», тому що зі Спілки художників його все ж не виключили) [13].

У 1955 р. вийшла книга Л. Волинського «Сім днів», про особисту участь у пошуках шедеврів Дрезденської галереї у травні 1945 р. В. Некрасов переймався тим, що лейтенанта Л. Рабіновича, який все це виявив першим і за сім днів зі своїм батальйоном врятував, ніяк не віддячили. Не тільки орденом не нагородили (комбату Перевозчикову дали орден «Червоного Прапора»), але навіть на урочистості з нагоди передачі цінностей Дрезденської галереї НДР-овській владі не запросили. І помер Леонід Наумович так і не побувавши у Дрездені, у відновленому вже Цвінгері [14].

Про збереження пам'яті щодо родинної трагедії й особистий біль Л. Волинського свідчить й знайдений у шухляді його письмового стола вірш про Бабин Яр. Ймовірно, йому належить авторство цього тексту:

Ненавижу это слово-жалко
С него ни боли, ни скорби, ни спроса
Нынче в Бабьем Яру свалка
Свалка отбросов...

Я безумно люблю этот город
Город, ешь и пей на здоровье
Но не смей забывать горя
И не пиршествуй над кровью

Здесь люди вынесли такие муки,
Что даже страшно вспоминать о старом...
Звенят зеленовато-синие мухи
Над братской могилой
Над свалкой

Над Бабьим Яром... (Вірш публікується уперше, збережена авторська орфографія, до друку підготувала автор статті).

29 вересня 1966 р., у 25-ту річницю масових розстрілів, до Бабиного Яру прийшли десятки тисяч людей. На стихійному мітингу виступили Діна Пронічева, письменник В. Некрасов, молодий український публіцист І. Дзюба. Є. Ржевська писала, що В. Некрасов відчував, що люди, які його знали, які його зустрічали не раз на цьому місці, чекають – хочуть почути його... В. Некрасов доклав багато зусиль, щоб мітинг відбувся саме тут. І він виступив, пообіцяв, що на цьому місці буде пам'ятник. У промові Івана Дзюби прозвучали такі слова: «Бабин Яр – це трагедія всього людства, але відбулася вона на українській землі. І тому українець не має права забувати про неї, так само як і єврей. Бабин Яр – це наша спільна трагедія... Ми повинні всім своїм життям заперечувати цивілізоване людиноненавистництво і суспільне хамство... Інакше всі суспільні ідеали втратять свій сенс» [15, с. 17].

І знову йшлося про пам'ятник. На В. Некрасова була заведена «персональна» справа – його звинуватили в організації зборища сіоністів. Він розповідав родині Рабіновичів: «В решті решт я сказав їм: я пишаюся, що врятував Україну від ганьби» [15]. В. Некрасов був задоволений й гордий з того, що за декілька днів поруч з Бабиним Яром з'явився гранітний камінь з написом про те, що тут буде споруджено пам'ятник жертвам «німецького фашизму». Пам'ятник у Бабиному Яру було встановлено, коли Л. Волинського вже не було в живих.

Ще одинадцять років чекали кияни, поки був встановлений бронзовий монумент, виконаний за проектом українських митців. Кошти на його будівництво були вкрай обмежені. Лідер КПУ В. Щербіцький заявив авторам проекту: «Якби ці люди на фронті загинули, це справа одна. А якщо їх, як баранів, з кулемета розстріляли... Вистачить і цього пам'ятника» [4]. У 1976 р. поблизу Бабиного Яру з'явилась типово радянська за формою та змістом помпезна композиція, яка фактично не відображала сутності трагедії. Про факт знищення євреїв не згадувалось, йшлося виключно про «мирних радянських громадян» та військовополонених. Подібне формулювання залишалось єдиною можливістю у тогочасних умовах перманентної боротьби з «буржуазним» націоналізмом у будь-яких проявах. Уже після розвалу Радянського Союзу, як правило на кошти та з ініціативи самих євреїв, які дивом вціліли у ті страшні часи, почали зводитися пам'ятні знаки й меморіали [4].

У долі однієї родини Рабіновичів дивним чином змогли поєднатись події, явища та люди, які стали відображенням складної та неоднозначної епохи встановлення та функціонування двох авторитарно-тоталітарних режимів та світової війни, спричиненою низкою чинників політичного характеру. Найбільша трагедія українських євреїв, як і родини Рабіновичів, – Бабин Яр. Саме тут розстріляли майже все єврейське населення Києва, в тому числі дев'ять чоловік з родини Рабіновичів [2, с. 43]. Про це досі страшно згадувати, надто що в радянські часи про це жажіття воліли мовчати, щоб не псувати картину грандіозної перемоги. Про злочин проти людства, що мав місце на українській землі в роки Другої світової війни, нагадують пам'ятники

та пам'ятні знаки. Проте єдина концепція меморіалу на цьому місці так й не затверджена. Тема продовжує політизуватись, до цього процесу в умовах війни намагається втручатись Росія, використовуючи німецьких журналістів та громадські організації, зареєстровані в Україні.

Збереження історичної пам'яті про Голокост як трагедії світового масштабу є одним із шляхів й методів протидії розповсюдженню антисемітизму, ксенофобії не лише в Україні, а й у світі загалом. Дослідження геноцидів, їх причин, загальних внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин залишається важливим науковим напрямком, який, хочеться вірити, дозволить запобігти подібним катастрофам у наш час та в майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Альтшулер М. Деятельность евреев по увековечению памяти о Холокосте в Советском Союзе в эпоху Сталина // Яд Вашем: Исследования. 2009. С. 171 – 192.
2. Бабий Яр: Книга Памяти / Сост. И.М. Левитас. К.: Сталь, 2005. 378 с.
3. Беркгоф К. Історія Діни Пронічевої, яка пережила Бабин Яр: німецькі, єврейські, радянські, російські та українські документи // Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. За редакцією Рея Брандона та Венді Лауер. К.: Дух і Літера, 2015. 520 с.
4. Венгерська В. Антисемітизм та його вплив на особливості пам'яті про жертви недемократичних політичних режимів // Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах». Вшанування пам'яті жертв геноцидів. 7 березня 2016 р. URL: mnemonika.org.ua/2018/03/07/conference_2016/ (дата звернення 07.12.2018 р.).
5. Гон М. Механізми забуття: маргіналізація пам'яті про «чужих» в Україні // Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне : РДГУ, 2015. Вип. 13. С. 185-191.
6. Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» Х. : НТМТ, 2010. 336 с.
7. Грицак Я. Голокост попросту. Рецензія на книжку: Omer Bartov, Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007. // Ї. 2009. № 58. URL: http://www.ji.lviv.ua/n_58texts/hrycak.htm
8. Гутман И. Катастрофа и память о ней / Израэль Гутман, Наама Галиль. К.: 2008. 372 с.
9. Касьянов Г. Past continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. – Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
10. Левитас Ф. Єврейський Антифашистський Комітет (САК) // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2005. 672 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=EAK> (дата звернення: 13.12.2018).
11. Лоев М. Украденная муза: Воспоминания о Киевском государственном еврейском театре имени Шолом-Алейхема. Харьков – Киев – Черновцы, 1925–1950. Киев: Дух і Літера, 2004. 243 с.
12. Леонид Наумович Волинский. Жизнь и творчество. URL: <http://zwinger.it/> (дата звернення 27.02.2018 р.).
13. Некрасов В. Не пощастило з прізвищем (До 70-річчя Леоніда Волинського). Машинопис. Державний архів-музей літератури і мистецтва України, Ф. 1185, Оп. 1. Спр. 9. Арк. 17-20.
14. Сайт пам'яті Віктора Некрасова «Бабий Яр». URL: nekrassov-viktor.com/books/Nekrasov-Articles-Ob-antisemitizme.aspx. Твори Віктора Некрасова, присвячені трагедії Бабиного Яру (Київ, 1941-1943). (Дата звернення 12.12.2018 р.).
15. Ржевская Е. Это было в Москве, в Киеве, в Париже...: О Викторе Некрасове // Дружба Народов. 2001. № 6. С. 7-22.
16. Щупак І. Я. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) // Український історичний журнал. 2016. № 4. С.152-160.

Елена Геча

Житомирський державний університет імені Івана Франко,
аспірант (Україна)

Память о Бабьем Яре: общечеловеческое и персональное измерение (на примере семьи Рабинович)

Аннотація. В статті розглядається характер формування колективної пам'яті / забвения о Холокосте в Советском Союзе в течение 1940-х –1960-х гг. Анализируются особенности почитания и увековечения памяти о Бабьем Яре в

послевоенный период (на уровне общественных инициатив), причины и последствия усиления дискриминации и антисемитизма на бытовом и государственном уровне в отношении евреев. Отражена деятельность Еврейского Антифашистского Комитета по защите прав еврейского населения после окончания Второй мировой войны. Акцентировано внимание на деятельности В. Некрасова и Л. Волинского (Рабиновича) по сохранению памяти о погибших в Бабьем Яру.

Ключевые слова: Холокост, Шоа, Бабий Яр, Л. Волинский, В. Некрасов, политика памяти.

ABSTRACT

Olena Hecha

Zhytomyr Ivan Franko State University, postgraduate student (Ukraine)

The remembrance of Babi Yar from universal and personal perspectives exemplified by the precedent of the Rabinovich family

The article examines the nature of the accumulation of the collective memory of the Holocaust as a universal and unprecedented phenomenon in the Soviet Union of 1940s-60s. Collective memory has a particular influence on the perception of contemporary events as it presents the criteria for everyday life that regulate what must be retained and what - omitted. The implications of a widely accepted collective memory are immense and go as far as affecting the self-identification of the subject.

The Holocaust in the post-Soviet space was not readily recognized; preservation of its image had many specifics that were reflected in the memoirs and scholarly works. Ensuing the war, the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) banned research of the Babi Yar and the Holocaust in general. With the declassification of a part of the Soviet archives and the opportunity to work abroad, scientists were able to engage in an effort of commemorating the victims of the Holocaust, which was led by Soviet Jews. The struggles for the right of remembrance foreseeably encountered the resistance of Soviet power, and frequently ended in repressions.

The peculiarities of honoring and perpetuating the memory of Babi Yar in the post-war period and the subsequent escalation of discrimination and antisemitism at both domestic and state levels are subjected to analysis in this paper. The postwar period was rather distinctive. Having returned to their terra firma after the war, the Jews considered it their rightful duty to perpetuate the memory of their lost - henceforth the publication of memoirs, installation of monuments to the victims, mourning rallies, e.t.c. Plenty tried to express the pain and despair caused by this tragedy. The work of the Jewish Anti-Fascist Committee, managed by Solomon Michoels, who defended the rights of the Jewish population after the end of the Second World War, was highlighted. Accentuated attention is paid to works of V. Nekrasov and L. Volinsky (Rabinovich) on perpetuating the memory of those who perished in Babi Yar.

Key words: Holocaust, Shoah, Babi Yar, L. Volinsky, V. Nekrasov, politics of memory.

REFERENCES:

1. Aljtshuler M. Dejatel'nostj evreev po uvekovecheniju pamjaty o Kholokoste v Sovetskom Sojuze v epokhu Stalyna // Jad Vashem: Yssledovanya. 2009. s. 171 – 192.
2. Babyj Jar: Knygha Pamjaty / Sost. Y.M. Levytas. K.: Stalj. 2005. 378 s.
3. Berkghof K. Istorija Diny Pronichevoji, jaka perezhyla Babyn Jar: nimeckji, jevrejskji, radjanskji, rosijskji ta ukrajinskji dokumenty // Shoa v Ukrajinі: istorija, svidchennja, uvichnennja. Za redakcijeju Reja Brandona ta Vendi Lauer. K.: Dukh i Litera, 2015. 520 s.
4. Venghersjka V. Antysemitizm ta jogho vplyv na osoblyvosti pam'jati pro zherty nedemokratychnykh politychnykh rezhymiv // Materialy III Vseukrajinskoho naukovyho-praktychnoho konferenciji "Polityka pam'jati v teoretychnomu ta praktychnomu vymirakh". Vshanuvannja pam'jati zhertv ghenocydiv. 7 bereznja 2016 r. URL:mnemonika.org.ua/2018/03/07/conference_2016/(data zvernennja 07.12. 2018 r.).
5. Ghon M. Mekhanizmy zabuttja: marghinalizacija pamjati pro «chuzhykh» v Ukrajinі // Panorama politologichnykh studij: naukovyj visnyk Rivnensjkogho derzhavnogho ghumanitarnogho universytetu. Rivne : RDGHU, 2015. Vyp. 13. S. 185-191.
6. Ghynchenko Gh. Mizh vyzvolennjam i vyznannjam: prymusova pracja v nacysts'kij Nimechchyni v polityci pam'jati SRSR i FRN chasiv "kholodnoji vijny" Kh. : NTMT, 2010. 336 s.
7. Ghrycak Ja. Gholokost poprostu. Recenzija na knyzhku: Omer Bartov, Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007. // Ji. 2009. № 58. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/hrycak.htm>

8. Ghutman Y. Katastrofa y pamjatj o nej / Ysraelj Ghutman, Naama Ghalylj. K.: 2008. 372 s.
9. Kasjanov Gh. Past continuous: Istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh. Ukraijina ta susidy. – Kyjiv: Laurus, Antropos-Loghos-Filjm, 2018. 420 s.
10. Levitas F. Jevrejskijj Antyfashystsijj Komitet (JeAK) // Encyklopedija istoriji Ukraijny: T. 3: E-J / Redkol.: V. A. Smolij (gholova) ta in. NAN Ukraijny. Instytut istoriji Ukraijny. K.: V-vo "Naukova dumka", 2005. 672 s.: il. URL: <http://www.history.org.ua/?Termin=EAK> (data zvernennja: 13.12.2018).
11. Loev M. Ukradennaja muza: Vospomynanya o Kyevskom ghosudarstvennom evrejskom teatre ymeny Sholom-Alejkhema. Kharjkov – Kyeve – Chernovsy, 1925–1950. Kyeve.: Dukh i litera, 2004. 243 s.
12. Leonyd Naumovych Volynskijj. Zhyznj y tvorchestvo. URL: <http://zwinger.it/> (data zvernennja 27.02. 2018 r.).
13. Nekrasov V. Ne poshhastylo z prizvyshhem (Do 70-richchja Leonida Volynskogho). Mashynopys. Derzhavnyj arkhiv-muzej literatury i mystectva Ukraijny, F. 1185, Op. 1, Spr. 9, ark. 17-20.
14. Sajt pamjaty Vyktora Nekrasova «Babyj Jar». URL: nekrassov-viktor.com/books/Nekrasov-Articles-Ob-antisemitizme.aspx. Tvory Viktora Nekrasova, prysvjacheni traghediji Babynogho Jaru (Kyjiv, 1941-1943). (Data zvernennja 12.12. 2018 r.).
15. Rzhetskaja E. Это было в Москве, в Кыеве, в Парыже...: О Выкторе Некрасове // Druzhba Narodov. 2001. № 6. S. 7-22.
16. Shhupak I. Ja. Uroky Gholokostu v ukrajinskijj istorichnijj nauci ta osviti: vid naratyvu do osmyslennja j postanovky suspiljnogho pytannja pro pokajannja (do 75-ji richnyci traghediji Babynogho Jaru) // Ukraijnskijj istorichnyj zhurnal. 2016. № 4. S.152-160.

Статтю надіслано до редколегії 23.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 02.06.2019 р.

УДК 94:314.117.1(477=135.2) «1959/1989»
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-38-42>

Олексій Серветнік

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
аспірант (Україна)

Молдовське населення України у світлі післявоєнних переписів

Анотація. У статті досліджується розселення та динаміка чисельності молдовського населення УРСР у післявоєнні роки за даними переписів. Коротко характеризується хід етнічних процесів у середовищі молдован. На основі широкого кола джерел, наведено та проаналізовано статистичні дані розселення молдован на теренах України, зокрема у Одеській та Чернівецькій областях. Висвітлено деякі міграційні та асиміляційні процеси, що відбувалися серед молдован України.

Ключові слова: молдовани, національна меншина, переписи населення, чисельність, розселення, міграційні процеси.

Історія та культура кожного народу є особливим та унікальним явищем, а тому характеризуються багатогранністю і різноманіттям. Це певною мірою відноситься до етнічних спільнот України. За даними перепису населення 2001 року в Україні проживає 258,6 тис. молдован, що складає 0,5% її населення. Переважна більшість із них розселена в Одеській (44,5%) та Чернівецькій (26%) областях [14, с. 5].

Молдовани, для яких Україна стала другою Батьківщиною, пройшли складний шлях свого історичного розвитку, і лише на сучасному етапі для них створюються необхідні умови та можливості для національного розвитку, а також взаємодії з українським та іншими народами. Актуальність публікації підсилюється також і тим, що молдовська національна меншина є однією з найчисельніших в Україні, проте мало привертала увагу дослідників.

Мета дослідження полягає у висвітленні чисельності та розселення молдовської національної меншини УРСР через призму переписів 1950-1980-х років.

Основними джерелами підготовки та написання праці стали опубліковані статистичні дані Всесоюзних переписів населення 1959 [15], 1970 [3; 7], 1979 [16], 1989 [10] років. Проте чимало важливої інформації автор почерпнув із праці В.Д. Боєчко [1], яка дає широку історичну ретроспективу українсько-молдавських зв'язків та переселення молдовського народу на землі України. Відомий український історик та етнограф В.І. Наулко [11] досліджує історію формування на теренах України різних етнічних спільнот, особливості їхнього соціального розвитку, сучасний